

Соловей А. А.,
аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ»

PHILOSOPHICAL AND LEGAL UNDERSTANDING OF THE NOTION OF SOCIAL JUSTICE

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу поняття «справедливість». Зроблений висновок про розуміння справедливості як ідеального уявлення про світ і суспільство, що ґрунтується на рівномірному розподілі благ; як єдності індивідуального та суспільного інтересу, що спонукає до максимального узгодження інтересів суб'єктів правозастосування, до пошуку компромісу між ними.

Ключові слова: право і справедливість, ідея справедливості, реалізація справедливості.

Статья посвящена философско-правовому анализу понятия «справедливость». Сделан вывод о понимании справедливости как идеального представления о мире и обществе, основанном на равномерном распределении благ; как единства индивидуального и общественного интереса, что побуждает к максимальному согласованию интересов субъектов правоприменения, к поиску компромисса между ними.

Ключевые слова: право и справедливость, идея справедливости, реализация справедливости.

The article is devoted to the philosophical and legal analysis of the notion of social justice. The present paper substantiated conclusion of the understanding of justice as ideal view of the world and society, based on equal distribution of goods; as the unity of the individual and the public interest that encourages the maximum harmonization of interests of law enforcement, but rather to seek a compromise between them.

Key words: law and justice; idea of justice; implementation of justice.

Постановка проблеми. З давніх часів основоположною людською цінністю виступала справедливість, адже вона дає змогу сформувати уявлення про систему цінностей та принципів, які покладено в основу пріоритетів існування людства.

У найбільш тісному зв'язку ця категорія знаходиться з правом, адже без втілення в останньому ідеї справедливості правові норми будуть позбавлені морального змісту та гуманістичної спрямованості. Здавалося б, наразі світова спільнота має у своєму розпорядженні найбільш розвинені юридичні прийоми й способи забезпечення балансу інтересів суспільства та індивіда, проте вчені з новою активністю повертаються до дослідження справедливості та пошуку шляхів її втілення безпосередньо в праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичною основою дослідження стали праці Л.В. Вязова [7], Л.Г. Грінберг [11], М.О. Момот [16], В.С. Нерсисянца [15], А.І. Новікова [11], С.П. Погребняка [16], Б. Рассела [5], Дж. Роулза [13], О.М. Тарасишиної [17], О.В. Тищенко [14] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для з'ясування поняття справедливості варто звернутись до історичних витоків цього поняття. Перш за все, відмітимо розбіжності підходів розуміння справедливості в традиціях східних та західних країн.

Починаючи з перших, цікавим видається те, що, наприклад, в арабській культурі справедливість – це «відплата належним» чи «утвердження істини». Для східної культури справедливість зводиться до підтримання гармонійності, яка від самого початку була в природі, але яку порушили люди. Якщо на Заході прийнято вважати, що справедливість не існує доти, доки

її не встановили, то в арабо-мусульманській культурі вектор руху зовсім інший, оскільки справедливість у цій традиції не встановлюється, а відновлюється як втрачена рівновага чи гармонія [1, с. 1].

У західній традиції використання досліджуваного поняття почалося з античності. Філософи Давньої Греції намагались з'ясувати, звідки саме походить справедливість – від бога, від природи чи від встановлення її людиною. Зокрема, Геракліт розглядав справедливість як ідеальний світовий порядок, «божественний логос», якому підпорядковані і люди, і боги. Для філософів тієї епохи бути справедливим означало поважати природу (міру) чогось або когось і, навпаки, пошкодження або знищення цієї природи було несправедливим. Невипадково Солон називав море «справедливим», коли воно не потривожене вітром, і саме нікого та нічого не турбує [2, с. 156–158].

Звертався до категорії справедливості й Сократ, стверджуючи, що вона, як і всяка інша добродетель, є мудрістю: «Справедливі вчинки, засновані на добродетельності, є прекрасними та хорошими. Тому люди, які розуміють, в чому полягають такі вчинки, не захочуть вчиняти будь-які інші вчинки замість таких, а люди незнаючі не можуть їх вчиняти, і навіть якщо намагаються вчинити, то їх чекає поразка. Оскільки справедливі та взагалі хороші вчинки засновані на добродетельності, то з цього випливає, що справедливість і всяка добродетельність є мудрістю» [3, с. 119]. Більше того, Сократ називав справедливість предметом, «дорогоціннішим від всякого золота» [4, с. 15].

Основою платонівського розуміння справедливості була ідея про те, що кожна людина, кожна

річ має своє місце і функцію, визначену безособовим всесвітнім законом, що виступає джерелом віри одночасно в природній та людській закони. Відповідно до поглядів Платона ідея справедливості майже синонімічна праву. Поняття справедливості, використане ним в одній із перших праць «Держава», полягало в сплаті податків [5, с. 134]. Тобто вихідним пунктом для Платонівського розуміння справедливості була власність, речове право, володіння багатством. Однак розвиваючи далі свої судження, Платон робить висновок: «Справедливістю буде – і зробить справедливим державу – відданість своїй справі всіх станів – торгівців, помічників і варті, причому кожен із них буде виконувати те, що йому властиво» [4, с. 124–125]. Таким чином, Платон пов'язує справедливість із суспільством, чітко розділеним на три класи, в якому кожен виконує властиві тільки йому обов'язки та підпорядковує свої особисті інтереси громадським.

Значний інтерес складають роздуми Арістотеля над поняттям справедливості. Він виокремлював її з-поміж інших добродетелей, якими може володіти людина: мужність, розсудливість, щедрість, великодушність, вільна безкорисність, мудрість. Давньогрецький філософ був переконаний, що справедливість – це добродетель, що необхідна в суспільному житті, а за справедливістю неминуче слідує й інші чесноти. Крім того, для Арістотеля справедливість – це така чеснота, відповідно до якої кожен володіє тим, що йому належить, і так, як вказує закон, а несправедливість – зло, через яке люди посягають на те, що їм не належить, і вчиняють не так, як наказує закон [6, с. 33–34]. Основним поняттям, яким він характеризував справедливість, була «співрозмірність» як принцип організації розумної рівноваги. Воно зводиться до тези: «Все, що співрозмірно, – те і справедливо». Арістотель вперше здійснив формально-структурний аналіз поняття справедливості, диференціюючи її на розподільчу та зрівняльну. Він вважав справедливістю ту добродетель, в якій поєднано законне і рівномірне. «Усе, встановлене законом, у даному разі справедливо, – стверджував Арістотель, – бо все, що закладено законодавцем, законно, і кожному окрему його постанову ми називаємо справедливою» [7, с. 19].

У Середньовіччі докорінна зміна соціальної реальності в Європі призвела до панування християнського світосприйняття, де справедливість трактувалася як вираження волі Бога, який відплачує кожній людині за заслугами згідно з її особистими вчинками. Ідеал справедливого суспільного устрою в ранньохристиянських текстах представлявся як «Царство Боже», що починається на землі, несумісне з приватною власністю, нерівністю і пригніченням, антагоністичними відносинами між владою і народом [8, с. 13].

Представник цієї історичної епохи – Фома Аквінський – стверджував: «...вічне право міститься в самому Бозі і, по суті, тотожне з ним», у той час як природне право становить собою «...сукупність правил вічного права, яке закріпилось у розумі людей,

відображеного в них. Люди долучаються до вічного права, а через нього – до божественного плану правління світом» [9, с.1 48]. Таким чином, для епохи Середньовіччя в цілому та Ф. Аквінського зокрема було характерне ототожнення справедливості з виразом волі Бога без будь-якої згадки про земну соціальну сферу.

Філософія Відродження та Нового часу перемістила акцент у розумінні соціальної справедливості на питання права, рівності, політики. Так, Ф. Бекон стверджував, що саме справедливість є тим фактором, на якому ґрунтується право. «Тільки завдяки наявності справедливості людина людині – Бог, а не вовк», – писав він, продовжуючи, що «...справедливість полягає в тому, щоб не робити іншому того, чого не бажаєш собі». Звертав увагу Ф. Бекон і на роль влади та держави, називаючи їх всього лише «придатками справедливості... І якщо можна було б здійснювати справедливість якимось іншим шляхом, то в них не було би жодної потреби» [10, с. 381–382].

Т. Гоббс визначав справедливість як дотримання домовленостей та правило розуму, що забороняє нам робити те, що негативно для нашого життя. Вона можлива тільки там, де є примусова влада держави. «Там, де немає держави, – немає справедливості». Саме держава, видаючи закони, створює причину справедливості та примушує слідувати їй [8, с. 16].

Як і Т. Гоббс, Б. Спіноза розглядав справедливість як категорію, органічно пов'язану з існуванням та діяльністю держави. «Справедливість та несправедливість можуть існувати тільки в державі», – наголошував він. Крім того, Б. Спінозі поряд з іншими представниками ранньобуржуазних концепцій була властива етатизація справедливості, що була однією з передумов для формування юридичного світогляду [11, с. 23].

Продовжили аналіз справедливості представники німецької класичної філософії. Так, Ф. Гегель писав: «Справедливість стосується поваги мною прав інших людей, вона є добродетеллю, коли я перетворюю її на принцип як свій обов'язок, а не тому, що цього вимагає держава, і тоді справедливість вже не вимога держави, а вимога морального закону» [12, с. 127]. Справедливість як основа права за Ф.Гегелем повинна бути закріплена у формі конституції. Саме конституція, в якій «...розумна воля доходить до усвідомлення та розуміння» самої себе є «існуючою справедливістю як дійсністю свободи» [11, с. 28–29].

Для І. Канта справедливість виступала як обов'язок: «Існує принцип моралі, що не потребує жодного доведення: не варто чинити того, що може здатися несправедливим. Отже, усвідомлення справедливості дії, яку я хочу вжити, – це безумовний обов'язок» [8, с. 18–19]. Щодо питання справедливості вимог законів, то І. Кант вважав, що проблеми справедливості не можуть бути вирішені в рамках суто юридичних, а повинні бути перенесені у сферу моральності. При цьому жоден суддя не може судити про чужі права з точки зору справедливості, оскільки остання відноситься лише до суду совісті [12, с. 26–27].

Серед сучасних філософських теорій та поглядів на категорію «справедливість» значного поширення набула концепція Дж. Роулза. Американський філософ розглядав справедливість як апіорне право кожного індивіда незалежно від того, які його бажання та інтереси, вивірені за абстрактним ідеалом справедливості [8, с. 31]. Досліджувану категорію Дж. Роулз обґрунтовував двома принципами: «Перший потребує рівності в приписуванні основних прав і обов'язків, а другий стверджує, що соціальна та економічна нерівність, наприклад, в багатстві і владі, справедлива, якщо тільки вона призводить до компенсуючих переваг для кожної людини, і, зокрема, для менш успішних членів суспільства» [13, с. 28].

На основі тогочасних філософських уявлень про справедливість були сформульовані погляди правознавців на досліджувану категорію.

Про взаємозв'язок права та справедливості писав німецький дослідник Густав Радбрух: «Право за своєю суттю направлене на досягнення справедливості. Справедливість вимагає всезагальності закону, рівності всіх перед законом. Вимога, пред'явлена у формі закону, означає також визнання за іншими права на те, що кожен вимагає для себе» [14, с. 32].

Для правової науки цінним є розуміння справедливості як змістовної властивості та якості права, запропоноване В.С. Нерсисянцем: «Справедливість тому, власне, і справедлива, бо вона здійснює і виражає загальнозначущу правильність, а це у своєму раціоналізованому і формалізованому вигляді означає всезагальну правомірність, тобто суть і початок права, сутність правового принципу всезагальної рівності і свободи. Така позиція видається цікавою, оскільки справедливість і право розглядаються в комплексі, а якщо право, яке є справедливим апіорі, буде реалізоване в соціальному законі як регуляторі суспільних відносин, то його можна вважати соціально-справедливим, а такі закони, як наслідок, є однією з передумов розбудови соціальної держави» [15, с. 44].

Підтримуємо точку зору М.О. Момот, яка доводить, що суттєва єдність права та справедливості виявляється вже в етимології цих слів: «Невипадково багато давніх пам'яток права так і називалися – «Правди». Справедливість виражена в праві, а воно існує лише як справедливе. Несправедливим може бути законодавство, але в цьому випадку воно є свавіллям державної влади, яка позбавляє себе підтримки в суспільній правосвідомості» [16, с. 41].

Цікавий підхід до розгляду досліджуваного поняття в розрізі права міститься в роботі О.М. Тарасишиної: «Право як справедливість – це завжди інтелектуальна напруга, максимальна духовна концентрація всіх учасників правової ситуації. Ступінь інтелектуальної напруги і духовної концен-

трації є критерієм справедливості права в цілому і в конкретній ситуації зокрема. Лише право як духовна концентрація може забезпечити адекватне, справедливе вирішення суперечки стосовно права» [17, с. 53].

Досить часто правознавці пов'язують розуміння справедливості з виконанням державою та правом своїх функцій. Наприклад, як зазначає О.В. Тищенко, проблема реалізації соціальної розподільчої функції права і держави безпосередньо пов'язана з розвитком ідеї соціальної справедливості в якості базової ідеї «рівного розподілу» благ у суспільстві [18, с. 118].

С.П. Погребняк веде мову про виокремлення принципу справедливості, яка, на його думку, може бути формальною, змістовною та процедурною. Учений зазначав, що формальна справедливість імпліцитно присутня в самому понятті права, яке має демонструвати безсторонність (неупередженість) та послідовність під час вироблення і застосування правил. Ідея формальної справедливості в правовій сфері втілюється в принципі формальної рівності й у формальному аспекті верховенства права. У свою чергу, змістовна справедливість втілюється в принципі пропорційності (розмірності). Пропорційність у сфері обміну реалізується як еквівалентність і тісно пов'язана з концепцією зрівняльної справедливості (*justitia commutativa*). Процедурна справедливість визначена С.П. Погребняком як додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату певної дії, незалежно від інших обставин [19, с. 15–16].

Висновок. Отже, проведені дослідження показали зацікавленість у пізнанні поняття «справедливість» ще з давніх часів. Античні філософи намагались ототожнювати дану категорію з природою, покласти справедливість в основу побудови держави, надати їй морального змісту, порівнюючи з іншими доброчесностями. Філософи Середньовіччя зосередили увагу на справедливості через призму релігійного світогляду, а пізніші філософські вчення демонстрували зв'язок справедливості з правом. Саме тому справедливість можна визначити як ідеальне уявлення про світ і суспільство, що ґрунтується на рівномірному розподілі благ. Говорячи про справедливість як єдність індивідуального та суспільного інтересу, можна говорити, що досліджуване поняття спонукає до максимального узгодження інтересів суб'єктів правозастосування, до пошуку компромісу між ними. Разом із тим досі нез'ясованим залишається питання щодо формулювання тих показників, які б дозволили оцінити рівень відповідності сучасного права категорії «справедливість», що й стане предметом нашого наступного наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шипунова Т.В. Социальная справедливость : понятие, виды, критерии оценки / Т.В. Шипунова // Проблемы теоретической социологии. Вып.5: Межвуз. сб. – СПб. : Астерион, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Shipunova-Sotsialnaya_spravedlivost.pdf 13.07.13.
2. Кессиди Ф.Х. Гераклит / Ф.Х.Кессиди – Москва : Мысль. – 1982. – 200 с.
3. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения / Ксенофонт Афинский. – Москва : Академия. – 1935. – 416 с.

4. Платон. Собрание сочинений в 3-х тт. Т.3 (1). – Москва – 1971. – 333 с.
5. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. – Москва, 1959. – 512 с.
6. Аристотель. Риторика // Аристотель. Риторика (Пер. с древнегреч. и примеч. О.П. Цыбенко. Под ред. О.А. Сычева и И.В. Пешкова). Поэтика (Пер. В.Г. Аппельрота. Под ред. Ф.А. Петровского). Сопровождающая статья В.Н. Марова. – Москва : Лабиринт. – 2000. – 221 с.
7. Вязов А.Л. Справедливость как этико-юридический феномен / А.Л. Вязов // Вестник Дальневосточного юридического института Министерства внутренних дел Российской Федерации. – 2010. – № 2(19). – С. 16–25.
8. Козлов М.И. Социальная справедливость в контексте русской традиции / М. И. Козлов // М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Сев. (Аркт.) федер. ун-т». – Архангельск. – 2010. – 201 с.
9. Баргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Баргош // Москва : Мысль. – 1966. – 216 с.
10. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук. Соч. Т. 1 / Ф. Бэкон. – М. – 1971. – 590 с.
11. Гринберг Л.Г., Новиков А.А. Критика современных буржуазных концепций справедливости / Л.Г. Гринбер, А.А. Новиков. – Ленинград : Наука, 1977. – 173 с.
12. Гегель. Работы разных лет. В 2 т. Т.1. / Гегель. – Москва : Мысль, 1970. – 668 с.
13. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Роулз. – Новосибирск, 1995. – 511 с.
14. Радбрух Г. Філософія права. / Пер. з нім. Є. Причепій, В. Приходько. – К. : Тандем, 2006. – 240 с.
15. Нерсесянц В.С. Философия права / В.С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2009. – 644 с.
16. Момот М.О. Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / М.О. Момот ; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2011. – 210 с.
17. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.М. Тарасишина ; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 182 с.
18. Тищенко О.В. Социальная справедливость как основа социальной политики цивилизованого государства / О.В. Тищенко // *Legea si viata*. – 2015. – Ноябрь. – С. 117–121.
19. Погребняк С.П. Основоположні принципи права : автореф. дис.... докт. юрид. наук : 12.00.01 / С.П. Погребняк ; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Харків. – 2009. – 37 с.